

Cundisiusowie: pracownicy książki we Wschowie i Lesznie w XVII i XVIII wieku

The Cundisius family – the book binding artists and book workers from Wschowa and Leszno in the 17th and 18th centuries

Kamila Szymańska

Muzeum Okręgowe w Lesznie

 <https://orcid.org/0000-0002-8777-2016>

e-mail: kamila.szymanska@muzeum.leszno.pl

Abstract. The article **aims** to present the life and activities of bookbinders and booksellers from the Cundisius family, operating in the 17th and 18th centuries in Wschowa and Leszno. The **analysis** of incomplete material collected by means of archival, bibliographic and literature research, it was possible to determine the fate of several family members. The figure of Johann Kuntze (1626–1700) was most fully presented, using the Latinized form of his surname. Born in Merseburg, active in Görlitz, before 1669 he settled in Wschowa. Here he published a report on the visit of Augustus II to this city. His grandson was probably the bookbinder in Leszno, Johann Gottfried (d. 1769), known for publishing three editions of the hymnal for the Lutheran parish in Leszno. Other members of the Cundisius family dealt solely with bookbinding. **Conclusion:** In view of the available data it has been established that the Cundisius family dominated the 18th century bookmarket in the field of bookbinding in Wschowa and Leszno. At the end of the century the family's position decreased due to the changes in book production and trade.

Keywords: Wschowa, Leszno, bookbinding, bookselling, the Cundisius family.

W XVII i XVIII wieku ważnymi ośrodkami kultury książki w południowo-zachodniej Wielkopolsce były Wschowa i Leszno położone w niewielkiej od siebie odległości na pograniczu ze Śląskiem¹. Wiele różniło obydwa miasta,

¹ Wschowa nie doczekała się dotąd opracowania monograficznego. Ważniejsze publikacje ujmujące całościowo jej dzieje to m.in.: W. Korcz, *Zarys dziejów*, w: *Wschowa. Miasto i powiat*, Zielona Góra 1973; A. Nowakowski, *Wschowa i ziemia wschowska w dawnej*

łączyły je jednak również podobieństwa, które powodowały bliską współpracę ich mieszkańców zwłaszcza w wymienionych stuleciach, w tym także reprezentantów zawodów związanych z ksiązką.

Wschowa to dawne królewskie miasto o średniowiecznym rodowodzie. Rozkwit i pozycję zawdzięczała przygranicznemu położeniu oraz łasce władców Polski, którzy obdarzali je przywilejami. W drugiej połowie XVII wieku należała do znaczących ośrodków gospodarczych, słynących zwłaszcza z sukiennictwa i młynarstwa, a jej pozycję ekonomiczną wzmacniało prawo bicia monety. Wschowa znana była również jako ważne centrum luteranizmu. Początki reformacji datują się w niej na rok 1552, a ortodoksja luteranckiego mieszczaństwa oparła się intensywnym działaniom kontrreformacyjnym podejmowanym od początku XVII stulecia². W latach 1590–1595 w mieście miało mieszkać ok. 6 tys. ewangelików, co stanowiło większość wszystkich wschowian³. Pewne sukcesy odnieśli dopiero jezuici w początkach XVIII wieku, którzy założyli tu misję, uruchomili szkołę i konwikt, a w 1727 roku kolegium. Mieszczanie i duchowni posyłali swych synów na studia na uniwersytety niemieckie, a w XVII wieku miejscowa szkoła pod rządami Johanna Brachmanna i Abrahama Lindnera uczyła także języka hebrajskiego.

Znaczenie miasta podnosił fakt pobytów w nim polskich władców, a w czasach saskich było ono miejscem obrad senatu i przystanków Wettynów w drodze do i z Drezna⁴.

Szczytowy okres prosperity Wschowa przeżywała do końca XVII stulecia. W 1673 roku liczyła 7200 mieszkańców. Odtąd systematycznie zmniejszała się liczba zamieszkujących ją osób; w 1775 roku było ich 6050⁵. W drugiej połowie XVIII wieku średni odsetek katolików wynosił w mieście 25%⁶; w samym tylko roku 1793 zamieszkiwało je 3093 luteranów, 15 reformowanych, 1049 ka-

Polsce (do roku 1793), Białystok 1994; B. Ratajewska, *Kalendarium dziejów Wschowy*, Wschowa 2007; eadem, *Materiały archiwalne do dziejów Wschowy*, Leszno 2013. Podstawowa literatura do dziejów Leszna: *Ziemia Leszczyńska*, red. J. Deresiewicz, Poznań 1966; E. Kręglewska-Foksowicz, *Sztuka Leszna do początków XX wieku. Studium historyczne*, Poznań 1982; *Kalendarium miasta Leszna*, red. A. Piwoń, Leszno 1996; *Historia Leszna*, red. J. Topolski, Leszno 1997.

² J. Dworzaczkowa, *Kontrreformacja we Wschowie w latach 1577–1632*, w: *Reformacja i kontrreformacja w Wielkopolsce*, Poznań 1995.

³ B. Ratajewska, *Materiały archiwalne...*, s. 17.

⁴ M. Małkus, *Kamienne lwy i królewska brama do świątyni... Pamiątki po wizycie króla Augusta III we Wschowie w 1737 r.*, w: *Kultura radości na ziemi wschowskiej. Obraz uroczystości, jubileuszy, wizyt gości, świąt*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa–Leszno 2013, s. 161–163.

⁵ B. Ratajewska, *Materiały archiwalne...*, s. 16.

⁶ M. Kędelski, *Ludność ziemi wschowskiej w drugiej połowie XVIII wieku*, „Rocznik Leszczyński” 1987, t. 8, s. 65.

tolików i 418 Żydów⁷. W chwili włączenia ziemi wschowskiej w obręb państwa pruskiego miasto zachowało swój dotychczasowy charakter i stopniowo traciło znaczenie na rzecz Leszna. W granice państwa polskiego Wschowa wróciła dopiero w 1945 roku.

Leszno, młody ośrodek miejski, który uzyskał prawa miejskie w 1547 roku, zawdzięcza swą pozycję i specyfikę polityce właścicieli – Leszczyńskich, którzy przyjmowali w swych dobrach uchodźców religijnych z obszaru znajdującego się pod panowaniem Habsburgów oraz z księstw niemieckich. Podobną politykę prowadzili od 1738 roku kolejni dziedzice Leszna – katolicy Sułkowscy. Od lat 30. XVII wieku Leszno odgrywało rolę centrum braci czeskich na ziemiach polskich, a Jan Amos Komeński i czołowi przedstawiciele wykształconych warstw duchowieństwa, którzy osiedli w Lesznie, utworzyli skupisko instytucji posługujących się drukiem: warto zwrócić uwagę zwłaszcza na zreformowane przez Comeniusa gimnazjum i przywiezioną z Moraw drukarnię⁸. Ze względu na przygraniczne położenie i rodzinne związki leszczyńscy rzemieślnicy, szczególnie sukiennicy i młynarze, opanowali śląskie rynki. Miasta śląskie były również głównym celem edukacyjnych wyjazdów do gimnazjów, obok Torunia i Gdańska. Najliczniej młodzież studiowała we Frankfurcie nad Odrą i na innych niemieckich uniwersytetach.

Ważną cezurą w historii Leszna było przejście pod pruskie panowanie. Przesunięcie granicy spowodowało utratę znaczenia jako ośrodek sukieniczny – podobnie jak inne wielkopolskie miasta – co skutkowało m.in. migracją wielu leszczyńian do Warszawy i okolic Łodzi. Wyniszczone niedawnym pożarem (1790) miasto objęte zostało pruskimi reformami, które pozytywnie wpłynęły na jego rozwój urbanistyczny i gospodarczy. W konsekwencji przemian Leszno stało się w 1887 roku centrum nowo powstałego powiatu leszczyńskiego.

Do końca XIX wieku Leszno zachowało – podobnie jak Wschowa – strukturę ludności, w której zdecydowaną przewagę stanowili protestanci posługujący się językiem niemieckim. Na charakterze Leszna zaważyli przede wszystkim luteranie, którzy od drugiej połowy XVII stulecia stanowili dominującą siłę⁹. Do potopu szwedzkiego Leszno zamieszkiwało ok. 15 tys. ludności¹⁰, w tym zaledwie kilka katolickich rodzin z prawem obywatelstwa¹¹. W drugiej

⁷ B. Ratajewska, *Kalendarium...*, s. 35.

⁸ J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1997.

⁹ J. Dworzaczkowa, *Śląska imigracja w I połowie XVII w.*, w: *Leszno i Leszczyńscy*, red. A. Konior, Leszno 1997, s. 25.

¹⁰ *Kalendarium miasta Leszna*, s. 21.

¹¹ J.A. Komeński, *Zburzenie Leszna (Lesnae excidium) w kwietniu 1656 r.*, przeł. J. Olejnik, w: *Jan Amos Komeński i bracia czescy w 380. rocznicę przybycia do Leszna (1628–2008)*, red. A. Konior, Leszno 2009, s. 134.

połowie XVIII wieku katolików było w Lesznie zaledwie 19%¹². Ogólna liczba mieszkańców wynosiła w 1775 roku – 9600, a w 1789 – 9715¹³. W 1790 roku Leszno zamieszkiwało 6820 osób, w tym 2291 luteranów, 804 reformowanych, 734 katolików i 2991 Żydów¹⁴; w 1793 roku liczba mieszkańców wzrosła do 7200 osób¹⁵. Losy Leszna potoczyły się odmiennie niż Wschowy i po zakończeniu I wojny światowej, w wyniku traktatu wersalskiego, włączone zostało do odrodzonego państwa polskiego w 1920 roku.

Niebagatelną rolę, wpływającą na obecność pracowników książki w obydwu miastach, odgrywały przygraniczne położenie oraz skład wyznaniowy i etniczny mieszkańców. Bliskość państw Rzeszy i przyjęcie reformacji we Wschowie i Lesznie spowodowało lawinę kulturotwórczych konsekwencji, istotnych dla wykształcenia się środowiska artykułującego zapotrzebowanie na książki. Nawyk korzystania ze słowa drukowanego wynikał z wielu przyczyn. Dominacja ludności wyznającej zasadę *sola scriptura* wpłynęła na tworzenie szkół, większy niż w podobnych miastach katolickich odsetek studiujących mieszczan na uniwersytetach niemieckich, bliskie kontakty zawodowe, religijne i rodzinne zwłaszcza z mieszkańcami Śląska i Łużyc¹⁶. W przypadku Wschowy wpływ na kulturowe przemiany miały również osadzenie bernardynów i jezuitów oraz podjęta przez nich misja rekateolicyzacji skonfesyonalizowanego miasta, która była zaczynem intelektualnej rywalizacji wyznań. W przeciwieństwie do królewskiej Wschowy katolicy od 1652 roku właściciele Leszna nigdy nie zdecydowali się na sprowadzenie do miasta jakiegokolwiek zgromadzenia zakonnego¹⁷. Uchronili tym samym miasto od nieuchronnych tarć na polu wyznaniowym, ale też pozbawili je swego rodzaju fermentu intelektualnego, który nadałby Lesznu charakter specyficzny dla pierwszej połowy XVII stulecia. Wspólna cecha obydwu miast – różnych z uwagi na historię, formę własności oraz uwarunkowania demograficzne i konfesyjne – to przede wszystkim silna mieszczańska tożsamość znajdująca odzwierciedlenie m.in. w piśmienniczej

¹² M. Kędelski, *Ludność ziemi wschowskiej...*, s. 65.

¹³ *Kalendarium miasta Leszna*, s. 37, 38.

¹⁴ *Dzieje parafii św. Mikołaja w Lesznie*, red. K. Kaczmarek, Leszno 1995, s. 121.

¹⁵ H. Wuttke, *Städtebuch des Landes Posen*, Leipzig 1864, s. 259; *Historia Leszna*, s. 154.

¹⁶ J. Dworzaczkowa, *Śląska imigracja...*, s. 22–27; T. Jaworski, *Mobilność społeczeństwa wielokulturowego na pograniczu śląsko-łużyckim od XVI do XVIII wieku*, Zielona Góra 2007; idem, *Wpływ wojny trzydziestoletniej na oblicze społeczno-gospodarcze południowej Wielkopolski*, w: *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa–Leszno 2009.

¹⁷ W 1642 roku Bogusław I Leszczyński dokonał konwersji na katolicyzm, by umożliwić sobie karierę polityczną. Zob. J. Dworzaczkowa, *Bogusław Leszczyński. Poprawki do biografii*, „Rocznik Leszczyński” 2011, t. 11, s. 47.

twórczości mieszczańskiej oraz sztuce funeralnej. Kulturowe podobieństwa i wspólnota przeżyć wynikające także z doświadczenia wojny trzydziestoletniej powodowały, że mieszkańcy Wschowy i Leszna współpracowali ze sobą, zawierali związki małżeńskie, tworzyli wspólną historię miast¹⁸. Przykładem takich relacji jest rodzina Cundisiusów.

Niniejsze opracowanie – dalekie od kompletności i ujęcia całościowego – ma za zadanie zwrócić uwagę na funkcjonowanie pracowników książki, czyli zorganizowanych skupisk osób wykształconych, w niewielkich ośrodkach miejskich nieposiadających wyższych szkół. Przykład reprezentantów rodziny, którzy książki wydawali, sprzedawali i oprawiali, jest jednocześnie opisem pewnego historycznego stanu właściwego dla procesów powstawania i dystrybucji książki (kumulacja wszystkich lub większości zadań w jednym ręku) oraz przedstawieniem aktywności zawodowej pozwalającej utrzymać się na rynku.

Stan badań nad pracownikami książki w obydwu miastach jest nierównomierny i niewystarczający. Zdecydowanie najwięcej wiadomo o funkcjonujących w Lesznie i Wschowie drukarniach, które stanowiły czynnik kulturotwórczy.

Leszno stanowiło już od lat 30. XVII wieku ważny ośrodek typograficzny, a działalność drukarni miała w mieście stały charakter. Pierwszy warsztat sponadawali bracia czescy; początkowo tłoczył on na potrzeby wspólnoty religijnej, a gdy przeszedł na własność Daniela Vettera, służył wszystkim zainteresowanym jego usługami. Taką samą funkcję pełniła oficyna luteranina Wiganda Funcka. Obydwie drukarnie działały w realiach wolnego rynku równolegle do 1656 roku. Kolejne oficyny czynne do końca XVIII wieku należały do Michaela Bucka, Beniamina Friedricha Helda, trzech pokoleń rodziny Presserów oraz Carla Wilhelma Mehwalda. Wszystkie prowadziły działalność na rzecz wielokulturowego społeczeństwa pogranicza wielkopolsko-śląskiego, a ich dorobek nierzadko wykraczał poza skalę regionu¹⁹.

Typografowie często pełnili też funkcje nakładców i księgarzy. Przywilej na wyłączne prowadzenie drukarni w dobrach Leszczyńskich i handlu księgarskiego uzyskał w 1678 roku od Bogusława Leszczyńskiego drukarz Michael

¹⁸ M. Gniazdowska, *Kontakty luterskich mieszczan Leszna i Wschowy w XVII i XVIII w. Postulaty badawcze*, w: *Kościół imienia Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) we Wschowie na tle procesu konfesjonalizacji w krajach Europy Środkowej*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa 2012.

¹⁹ Opracowania o charakterze monograficznym: *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 3, cz. 1: *Wielkopolska*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, J. Sójka, Wrocław 1977, s. 156–162; A. Kawecka-Gryczowa, *Leszno – ośrodek wydawniczy Jednoty*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1964, t. 9; K. Szymańska, *Drukarnie Presserów w Lesznie w XVIII wieku*, Leszno 2008; M. Janeczek, *Osiemnastowieczne druki leszczyńskie w języku polskim. Studium bibliograficzno-filologiczne*, Leszno 2018.

Buck. Ten sam dokument stał się podstawą uzyskania monopolu na prowadzenie działalności drukarskiej oraz księgarni w dobrach Sułkowskich przez drukarza Michaela Lorentza Pressera w 1744 roku²⁰. Swoją skład-księgarnię posiadał w XVIII wieku introligator Johann Hermann Hilmer (zm. 1772)²¹. U schyłku XVIII wieku pojawił się w Lesznie księgarz Christian Gottlob Treuler, którego działalność wiązać należy z filią wrocławskiego przedsiębiorstwa Johanna Friedricha Korna²².

Informacje o introligatorach żyjących i pracujących w obydwu miastach są skromne, stąd trudno przedstawić wyczerpujące biogramy i dorobek zawodowy poszczególnych reprezentantów. Stan ten oddaje ogólną sytuację biografistyki polskiego introligatorstwa, która daleka jest od kompletności, a wynika to m.in. z faktu rozproszenia źródeł, fragmentaryczności istniejących opracowań i przede wszystkim braku pogłębionych badań w tym zakresie²³.

Wokół drukarni koncentrowało się środowisko osób wykształconych oraz pracowników książki, w tym zwłaszcza introligatorów. Zatrudnieni byli oni w drukarniach lub pracowali samodzielnie, bez wątplenia ich liczba zależała również od rozmiarów produkcji typograficznej. Z XVII stulecia znane są nieliczne nazwiska leszczyńskich introligatorów. W 1640 roku w drukarni Wiganda Funcka ukazał się druk okolicznościowy upamiętniający śmierć synka leszczyńskiego introligatora, Stephana Pauli²⁴. W lipcu 1668 roku zmarł Wenceslaus Albert Eyler, pozostawiając spisany cztery lata wcześniej testament, w którym swej żonie Agnecie Clarze przepisał dom przy ulicy Kościańskiej²⁵. Z tego stulecia zachowały się wrywkowe wzmianki dokumentujące działalność, a przynajmniej potwierdzające istnienie w Lesznie kilku innych

²⁰ K. Szymańska, „J.O.X. Sułkowskiego uprzywilejowany Typograf”. *Leszczyńscy drukarze w służbie księcia czy książki?*, w: *Leszczyńscy i Sułkowscy w XVI–XVIII wieku. Sztuka – kultura – konserwacja*, red. A. Bralczyk, T. Bernatowicz, Leszno–Łódź 2023, s. 172–177.

²¹ K. Szymańska, *Zainteresowania czytelnicze mieszkańców Leszna w XVIII wieku w świetle zawartości inwentarzy pośmiertnych*, w: *Czytanie, czytelnictwo, czytelnik*, red. A. Żbikowska-Migoń, A. Łuszek, Wrocław 2011, s. 268–270.

²² K. Szymańska, *Introligatorzy i księgarze w Lesznie w XVIII wieku*, „Roczniki Biblioteczne” 1999, t. 43, poz. 26, s. 119.

²³ E. Pokorzyńska, *Stan badań nad biografistyką introligatorstwa polskiego*, w: *Oblicza współczesnej bibliologii. Konteksty i transgresje*, red. G. Czapnik, Z. Gruszka, J. Ladorucki, Łódź–Warszawa 2014; zob. też: A. Wagner, *Introligatorstwo poznańskie XVI wieku jako historyczno-artystyczna terra incognita*, w: *Sztuka w Wielkopolsce*, red. A. Paradowska, B. Górecka, M. Błaszczński, M. Górecki, Poznań 2013, s. 68–72.

²⁴ M. Schoenkecht, *Glaubiger Christen Streit...*, Lissa 1640.

²⁵ Archiwum Państwowe w Poznaniu [dalej: APP], Akta Miasta Leszna, sygn. I/92: Ratsprotokolle, s. 119.

introligatorów²⁶. Kartoteka nazwisk w następnym stuleciu jest znacznie obszerniejsza i niesie też więcej informacji²⁷. W 1714 roku na listę rzemieślników wpisany został Johann Friedrich Neomesius²⁸, w 1721 Maximilian Püscher²⁹. W 1723 roku wdowa po Püscherze wyszła za innego introligatora, Ernsta Gottlieba Döringa³⁰. W 1722 roku zmarł Maximilian Rusch³¹. W 1728 roku zmarł złotnik i introligator Siegmund Haman³². Spokrewniony z nim był zapewne Gottfried Haman (zm. 1737)³³, czynny zawodowo w latach 30. XVIII wieku. Po jego śmierci warsztat prowadziła wdowa, Anna Maria, która w 1740 roku poślubiła introligatora Kacpara Goltzego³⁴. Od lat 40. notowani są: Kacper Albrecht (1701–1789), a później jego syn, także Kacper (1761–1846)³⁵ oraz wspomniany już, pochodzący z Kostrzyna nad Odrą, Christian Otto, przyjęty do prawa miejskiego w 1668 roku³⁶.

Istotnym okresem w działalności leszczyńskich introligatorów była połowa XVIII wieku. Wówczas to – wraz z konwisarzami – utworzyli oni wspólny cech, co oznacza, że stanowili już grupę zawodową. W 1741 roku wystosowali do właściciela Leszna, Aleksandra Józefa Sułkowskiego, prośbę o zatwierdzenie statutu³⁷. Był to pomyślny czas dla pracowników książki w Lesznie, a i sama data powstania cechu nie jest przypadkowa. Sułkowski – nowy dziedzic Leszna od 1738 roku – hojnie obdarowywał przywilejami leszczyńskich rzemieślników.

O wschowskich pracownikach książki wiemy zdecydowanie mniej. Bliskość miast śląskich oraz silna pozycja leszczyńskiego drukarstwa od lat 30. XVII wieku spowodowały, że we Wschowie typografie działali jedynie okresowo. Dopiero w 1686 roku uruchomił tu warsztat Johann Christoph Wild i działał do 1692 roku, po czym przeniósł się do Szlichtyngowej. Jego produkcja wydawnicza

²⁶ K. Szymańska, *Introligatorzy i księgarze...*, s. 105–119, poz. 3 – Martin Benzin, poz. 10 – Georg Garschger, poz. 16 – Georg Härtel, poz. 23 – Christian Otto.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem, s. 118, poz. 22.

²⁹ Ibidem, s. 119, poz. 24.

³⁰ APP, Księgi metrykalne parafii św. Krzyża w Lesznie, Akta Małżeństw 1707–1781, s. 61.

³¹ K. Szymańska, *Introligatorzy i księgarze...*, s. 119, poz. 25.

³² Ibidem, s. 117, poz. 15.

³³ Ibidem, s. 117, poz. 14.

³⁴ Ibidem, s. 117, poz. 12–13.

³⁵ Ibidem, s. 113, poz. 1–2; APP, Księgi metrykalne..., Akta Zgonów, 1846, poz. 111.

³⁶ Ibidem, s. 118–119, poz. 23; H. Harms, *Lissas Neubürger zwischen dem ersten und zweiten Stadtbrande (1661–1707)*, „Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift im Wartheland” 1942, z. 3, s. 267.

³⁷ K. Szymańska, *Introligatorzy i księgarze...*, tu omówienie statutu: s. 110–111.

odpowiadała zasadniczo na potrzeby twórczości literackiej okolicznościowej luteranckiego duchowieństwa i mieszczaństwa³⁸. Po długiej przerwie, w 1779 roku, zainstalował swą oficynę katolik Jan Bogumił Hebold, ale pracował zaledwie do 1783 roku³⁹. U schyłku stulecia na krótko przeniósł się do Wschowy Samuel Gottlieb I Presser; jego zawodowa aktywność w tym mieście w latach 1790–1793 spowodowana był pożarem Leszna⁴⁰.

Spśród anonimowych introligatorów wschowskich, którzy musieli w mieście funkcjonować, udokumentowane jest życie czynnego w połowie XVII wieku Sebastiana Reuschela (1605–1672), pełniącego także funkcję wydawcy⁴¹. Reuschel urodził się we Wschowie jako syn Sebastiana, introligatora z Bolesławca, i Elisabeth Hofmann. Zawodu wyuczył się u ojca, następnie u Jonasa Dietmara w Jaworze. Po odbyciu wędrówki ożenił się w 1628 roku w Bolesławcu z Margarethą Hein. Z powodu prześladowań religijnych i doświadczeń wojennych osiadł w 1641 roku we Wschowie, gdzie przeżył 31 lat. Ze związku z Margarethą urodziło się sześcioro dzieci, przy czym ojca przeżyło dwóch synów i żona. Śladem jego działalności nakładczej jest wydrukowana w Lesznie przez Wiganda Funcka książka autora kazania upamiętniającego introligatora Georga Schramma pt. *Christliche Hertz-Seufftzer zu Gott...*, która była do nabycia u Reuschela, zapewne jej wydawcy. Być może potomkiem Sebastiana był przybyły w 1678 roku do Wschowy ze Złotoryi introligator David Reuschel (zm. 15 grudnia 1681)⁴². Fachowców parających się oprawą książek, ich wydawaniem i handlem pracowało we Wschowie więcej, na co wskazują funkcjonujące w mieście w XVII i XVIII wieku instytucje kościelne i starościńska.

Światło na skalę działalności introligatorów w Lesznie i Wschowie w kontekście innych wielkopolskich miast rzucają dane o charakterze statystycznym pochodzące ze schyłku XVII stulecia, które wynikają z pruskiej Indagandy. Wedle tych informacji w Wielkopolsce było wówczas 127 miast, w największych ośrodkach funkcjonowały drukarnie (zarejestrowano 22 mistrzów) i warsztaty introligatorskie (98 mistrzów)⁴³. W Lesznie zamieszkanym przez 7200 osób w ostatnich latach XVIII wieku działał jeden typograf, od-

³⁸ *Drukarze dawnej Polski...*, s. 263–265.

³⁹ *Ibidem*, s. 81–83.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 202.

⁴¹ G. Schramm, *Symbolum Reuschelianum: Schlecht und Recht, das ist Christliche Abdankungs-Rede...*, Breslau 1673, k. F₃v–G₂v – Personalalia. Zob też. E. Weller, *Annalen der Poetischen Nationalliteratur der Deutschen im XVI. und XVIII. Jahrhundert*, t. 2, Freiburg im Breisgau 1864, s. 102.

⁴² W. Schober, *Die Fraustädter Neubürger aus Schlesien 1659–1754*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens” 1939, t. 73, s. 228.

⁴³ *Dzieje Wielkopolski*, red. J. Topolski, Poznań 1969, t. 2: *Do roku 1793*, tab. 10.

notowano też trzech introligatorów, trzech wytwórców pergaminu i jednego kartografa⁴⁴. We Wschowie, która pod koniec XVIII wieku liczyła 5100 mieszkańców, zarejestrowani byli dwaj introligatorzy⁴⁵. Poznańską klientelę zaopatrywało 10 introligatorów, w tym dwu żydowskich oraz dwu drukarzy⁴⁶. W pobliskich miastach również funkcjonowały warsztaty introligatorskie, np. w Rawiczu, który w XVIII wieku był miejscowością wielkości Leszna (liczył 7136 mieszkańców) i ważnym centrum sukienniczym, pracowało trzech introligatorów⁴⁷, a okresowo także drukarz, pochodzący z Głogowa, katolik Jan Józef Hunold⁴⁸. W podupadłym po potopie szwedzkim Kościanie, który pełnił funkcje administracyjne w powiecie kościańskim, czynny był zaledwie jeden fachowiec oprawiający księgi⁴⁹.

Głównymi bohaterami niniejszego szkicu biograficznego są przedstawiciele rodziny Cundisiusów, reprezentujący przez ponad 100 lat zawody związane z książką: z jej wydawaniem, sprzedażą i oprawą.

Założycielem rodu był księgarz i wydawca Johann Cundisius, używający zlatynizowanej formy nazwiska, podobnie jak jego potomkowie (również w formie: Condisius). Zapoczątkował on kilka pokoleń rzemieślników: introligatorów, księgarzy-nakładców i złotników, działających we Wschowie, a później także w Lesznie. Urodził się 6 lipca 1626 roku w Merseburgu. Kolejnym faktem z jego życia, który znamy, jest ślub z Rosiną Klette (18 marca 1634 – 25 lipca 1688), córką handlarza z Görlitz Andreeasa i Marii Tschaschel, który odbył się 12 listopada 1657 roku w rodzinnym mieście Rosiny. Małżonkowie przeżyli wspólnie 31 lat i 37 tygodni, doczekawszy się sześciorga dzieci: trzech synów i trzech córek. Johann zmarł 18 września 1700 roku we Wschowie. Pochowany został 3 października⁵⁰.

Te podstawowe wiadomości o Cundisiusie czerpiemy z zachowanego w zbiorach Muzeum Ziemi Wschowskiej epitafium, które stanowi nie tylko źródło historyczne i obiekt rzemiosła artystycznego, ale jest też trwałą pamiątką, podkreślającą w sposób wyjątkowy status tej rodziny. Epitafium znajdowało się pierwotnie po prawej stronie ołtarza w luterańskim kościele Żłóbka Chrystusa we Wschowie. Pomnik, skonstruowany z malowanego drewna, uformowany na kształt wspierającego się na postumencie obelisku, zawiera

⁴⁴ H. Wuttke, op. cit., s. 360.

⁴⁵ Ibidem, s. 308.

⁴⁶ Ibidem, s. 413.

⁴⁷ Ibidem, s. 424.

⁴⁸ *Drukarze dawnej Polski...*, s. 87–88.

⁴⁹ H. Wuttke, op. cit., s. 340.

⁵⁰ W. Schober, *Die Fraustädter Neubürger...*, s. 225.

Il. 1a–b. Epitafium rodziny Cundisiusów

Źródło: Muzeum Ziemi Wschowskiej, nr inw. MZW/Dep/110. Fot. Dawid Gąsiorek.

medaliony z wizerunkami małżonków oraz ich życiorysami⁵¹. Tekst na obelisku i owalnej tablicy odnosi się do obojga (il. 1a–b):

Auffwerts mein Hertz! / Die Tugend stehet Allezeit fest / Ob. gleich
der Leib Liege und verwest.

I[n] N[omine] I[esu] / Dieses kleine Ehrenmahl / hat aufgerichtet H[er]r
Johan[n]es Cundisius, / Bürger und Buchhändler alhier. Seiner lieben / Ehe-
wirtin der weiland WohlEhrbaren Gott und tugendliebenden Frawen Rosi-
na Geb[ornen] Klettin Welche / A[nn]o 1634 den 15. mart[i] In Görlitz von
geehrten Eltern / als Tit[ulati] Her[r]n Andreas Klettin Fürnemen Bürger und /
Handelsmannalda und Fr[aw] Annen Klettin Geb[ornen] Tschachelin / gezeiget

⁵¹ Epitafium znajduje się obecnie w zbiorach Muzeum Ziemi Wschowskiej, nr inw. MZW/Dep/110. Opis i odpis inskrypcji za: M. Małkus, *Barokowe epitafium rodziny Cundisiusów*, w: *Verbum Domini Manet in Aeternum. Wschowski Syjon – centrum wielkopolskiego protestantyzmu, katalog wystawy*, red. M. Małkus, Wschowa 2017, s. 271–272, poz. kat. V.16.

und In Fröm[m]igkeit erzogen worden. A[nn]o 1657 den 12 / Nov[embris] seid sie beide in H[eiligen] Ehestand getreten und darin[n]en / vergnügt Ge- lert 31 Jahr 37 Wochen gezeiget 3 Söhne und 3 / Töchter worvon die ersted Tochter schon seelig bey Gott der seeg- / ne die noch lebenden 5. samht Vater und Verwandten / begnade Sie auch künftig $\frac{3}{4}$ gegen 3 Uhr der wohl / from gewesenen gnädigst verliehen und bringe nach / sanfter Ruhe LeibSeel und uns alle vereinet / zusam[m]en in Seinem Gnaden Reiche Amen.

Pod portretami Cundisiusów znajduje się następująca inskrypcja:

Johan[n] Cundisius / Alter Bürger u[nd] Buchhändler alhier, / ist gebo- ren in Merseburg 1626 d[en] 6 July In Eh[e]st[and] getrete[n] / mit Weil[and] Jungf[er] Rosina Klettin 1657 d[en] 12 Nov[embris] In / Görlitz. Starb seelig in Seinem Heilande / Jesu Christi A[nn]o 1700 d[en] 18 Sep[tembris] / Seines Alters 74 Jahr 12 woche[n] dieser beide[n] / gebeine liege[n] hier auf d[em] gottesacker / und erw[ar]ten der / [frohen Auferstehu]ng.

Cenne źródło dostarcza informacji o datach życia i śmierci, potomstwie oraz – co zasługuje na podkreślenie – zawiera wizerunki małżonków. Zapewne także na cmentarzu w czytelny i wymowny sposób uwieczniono pamięć o rodzinie, ale zamieszczenie epitafium w świątyni, w tak eksponowanym miejscu, sytuuje Cundisiusów wysoko w hierarchii luterańskiej wspólnoty Wschowy.

O zawodowych kontaktach introligatora i pozycji rodziny żony księgarza w Görlitz można się dowiedzieć z okazjonalnych utworów, powstałych z okazji ślubu, które zostały oddane pod prasy drukarskie przez znajomych i klientów. Znamy dziś trzy takie publikacje, wśród których za najważniejszy uznać należy wiersz ułożony przez Jacoba Thomasiusa, profesora i rektora Nicolai- schule w Lipsku⁵²:

Res miranda: Rosam decerpit mense Novembri
Candisius, messem, Maje venuste, tuam.
Restat, ut Augusto Se mense puerpera mater
Februet, in lecto frigeat ille suo.

Pozostałe druki to wiersze anonimowych autorów: przyjaciół i „sług”. Zbio- rek *Glückwünschende Hochzeit-Gedicht, Der Ehrenveste... Johannes Cundisius, Buchhändler allhier, Wie der Erbarbarn... Jungfrau Rosinen, Des... Herrn Andreas Klettens... Tochter... Ehelich Verbunden* (Görlitz 1657) podpisali „gutte Freunde

⁵² G. Witkowski, *Geschichte des literarischen Lebens in Leipzig*, Leipzig–Berlin 1909, s. 261–262.

und Bekandte" (4 strony), zaś *Wolgemeinte Glückwünsdungen und Gutgesinnte Schertz Worte Auff... Hochzeit-Fest...* (Görlitz 1657) złożyli na 16 strobach „etliche gute Gönner und Freunde”.

Nie znamy powodów, dla których Cundisius zdecydował się osiąść w Polsce. Wschowa oferowała dobre warunki do życia i możliwości awansu przybywającym do miasta mieszkańcom Śląska, Saksonii i Turyngii, zarówno luteranom, jak i katolikom⁵³. Mogło to, obok przygranicznej lokalizacji i przyczyn administracyjnych oraz ewentualnych rodzinnych lub towarzyskich, zadecydować o przeprowadzce Cundisiusów do Wschowy⁵⁴. 13 września 1669 roku Cundisius został przyjęty we Wschowie do prawa miejskiego⁵⁵, a w 1685 roku uzyskał tytuł króla kurkowego⁵⁶.

Cundisius był człowiekiem wykształconym; na pewno ukończył przynajmniej miejską szkołę, z której wyniósł także umiejętność układania wierszy. W ten sposób zaznaczył swą obecność w Görlitz i we Wschowie. W nowym miejscu zamieszkania włączył się w miejską obrzędowość, której efektem była okolicznościowa twórczość literacka. Utwór, którym uczcił ślub kolegi z Lipska w 1659 roku, nie był jedyny w dorobku księgarza. Swymi strofami upamiętnił zmarłych przedstawicieli wschowskiego patrycjatu. Najstarszy z wschowskiego dorobku Cundisiusa wiersz pochodzi z 1682 roku i zamieszczony został w zbiorze *Zerbrochener Weiber-Tugend-Spiegel Oder letztes Sehr-Hoch- und verdientes Ehren-Lob...* upamiętniającym zmarłą Dorotę z Chwałkowskich, żonę znakomitego wschowskiego mieszczanina, Frantza Teupitza. Księgarz ułożył z tej okazji obszerny, 21-zwrotkowy wiersz pt. *Des jungen Herrn Francisci Teupitzens, Der itzo weit von hier entfernet ist, Klage-Lied...*, a jego druk powierzył typografowi Michaela Bucka. Wraz z nim uczestniczyli w tym piśmienniczym przedsięwzięciu konrektor wschowskiej szkoły Johann Schnatziger i autor skryty za akronimem. Gdy w 1690 roku

⁵³ Zob. W. Schober, *Fraustädter Neubürger...*; K. Holste, *Jakie znaczenie miała granica ze Śląskiem dla mieszkańców ziemi wschowskiej w XVIII wieku? Migracja zagraniczna a integracja przybyszów w miejskich społecznościach*, w: *Granica na ziemi wschowskiej i pograniczu wielkopolsko-śląskim*, red. M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa–Leszno 2022, s. 241.

⁵⁴ Zwraca uwagę fakt, że 24 września 1659 roku przyjęty do prawa miejskiego we Wschowie został sukiennik Hans Klatte lub Klette, przybyły z pobliskiej Sławy, urodzony w nieidentyfikowanej miejscowości Glötz, którą Schober próbuje umiejscowić w Klodzku (Glatz) lub Görlitz. Pochowany został 9 listopada 1664 roku we Wschowie. 17 września 1660 roku do prawa miejskiego we Wschowie przyjęto innego sukiennika, Hansa Klettego, również pochodzącego ze Sławy. Pochowany został 28 grudnia 1701 roku we Wschowie. Można założyć, że byli to krewni żony Cundisiusa. Zob. W. Schober, *Die Fraustädter Neubürger...*, s. 220.

⁵⁵ Ibidem, s. 225; W. Schober, *Die Fraustädter Schützenkönige des 17. Jahrhunderts*, „Das Fraustädter Ländchen” 1939, nr 5, s. 14.

⁵⁶ Ibidem.

zmarł Teupitz, przedstawiciele lokalnych elit złożyli zmarłemu hołd, oddając pod prasę Bucka zbiór wierszy pt. *Ehren-Klage und Trost-Zeilen...*, wśród których znalazł się także utwór autorstwa księgarza. Wraz z nim w poetyckich strofach wyrazy żalu złożyli rodzinie Pancratius Hayn i anonimowy autor. Cundisius zamieścił też długi wierszowany utwór w zbiorze epicediów wydanych w Lesznie, uwieczniających śmierć wrocławskiego kupca Adama Kaldenbacha, pochowanego 10 stycznia 1683 roku we Wschowie. Pół arkusza papieru dzielił księgarz z Johannem Gocherem, studentem teologii i drugim anonimowym autorem.

O tym, że Cundisiusowie należeli do miejskiej elity wschowskiej, świadczą wreszcie teksty, które ukazały się po śmierci żony księgarza. W 1688 roku Buck wydrukował poetycki zbiór, w którym wyrazy żalu złożyli wdowcowi leszczynianie związani z tamtejszą parafią luterańską: zasłużony duchowny, poeta, autor licznych pieśni religijnych Zacharias Herrmann (1643–1716), Friedrich Held (1646–1695), rektor szkoły Johann Benjamin Kretschmer (zm. 1695) i niejaki MLP (magister Lorentz Puschmann?). Podpisali się oni na karcie tytułowej zbioru *Über den tödtlichen... Hintritt Rosinen Cundisii...* jako „Nachgesetzte Gönner und Freude”.

Po śmierci pierwszej żony Cundisius ponownie zawarł związek małżeński: 19 października 1693 roku z Rosiną Jüngling (1655 – 7 października 1725), córką czerwonoskórnik Michaëla, która przeżyła męża o 25 lat⁵⁷. Nic nie wiadomo o potomstwie narodzonym z tego małżeństwa.

Pierwszą informacją o zawodowej aktywności Cundisiusa jest wydana w 1659 roku w Lipsku „In Verlegung Johannis Cundisii” rozprawa Kaspara Exnera o nieochrzczonych dzieciach: *Ungetauffter Christen-Kinder ungeweiselter Glaube und Seeligkeit und Derer über solchen Trauerfällen betrübtter Eltern Göttlicher Trost...* Z tego samego roku pochodzi druk ulotny, w którym Cundisius wierszowanym utworem gratulował nowożeńcom: Johannowi Jacobowi Niciusowi – „Vornehmen Practici” z Görlitz i Rosinie Geler. Ulotka wydana została w oficynie Ritzscha w Lipsku, z którym Cundisius zapewne w tym czasie współpracował.

Jak wynika z zachowanych druków, Cundisius rozpoczął pracę księgarza w Lipsku – ważnym ośrodku uniwersyteckim oraz miejscu odbywania targów książki. Od 1661 roku pojawiają się druki firmowane jego nazwiskiem z adresem wydawniczym wskazującym Görlitz, gdzie jednocześnie Cundisius prowadził księgarnię: „In Verlegung Johannis Cundisii, Buchhändlers daselbst”, „In Verlegung Johannis Cundisii, Buchhändlers in Görlitz”. Swe nakłady lokował w kilku oficynach drukarskich: w Żytawie u Johanna Kaspara Dehnego (1661, 1662), w Lipsku u Christiana Michaëla (1662, 1663), w Legnicy

⁵⁷ W. Schober, *Die Fraustädter Neubürger...*, s. 225.

u Zachariasa Schneidera (1668) i przez cały czas u Christopha Zippera starszego w Görlitz.

Z okresu zawodowej działalności w Görlitz znamy niepełny zapewne dorobek księgarza-wydawcy, na który złożyły się następujące prace⁵⁸: K. Exner, *Ungetauffter Christen-Kinder Ungeweffelter Glaube und Seeligkeit und Derer über solchen Trauerfällen betrübter Eltern Gottlicher Trost...*, Leipzig 1659; J. Heer, *Modicum Triplex oder dreyfaches Kleines von... Zustande der Christen auff Erden... in der Evangelische Kirchen zum Lauban...*, Görlitz 1661; A. Sanus, *Laubanische Feur- und Mordbrand- Früh- oder Metten-Predigt...*, Zittau 1661; T. Heinsius, *Consilium Anti-Dysentericum. Das ist Beschreibung Regiment und Ordnung wie man sich bey dieser... Epidemischen rothen Ruhr verhalten...*, Görlitz 1662; P. Corneille, *Horatz oder Gerechtfertiger Schwester-Mord. Trauer-spiel...*, Görlitz 1662; D.E. Heidenreich, *Rache zu Gibeon oder die sieben Brüder aus dem Hause Sauls. Trauer-Spiel...*, Görlitz 1662; D.E. Heidenreich, *Mirame oder die Unglück- und Glückseeligverliebte Prinzessin aus Bythinien. Trauer-Freuden-Spiel...*, Leipzig 1662; M. Janus, *Des H. Bernhardi Verdeutscher Jubilus oder Freuden-Gesang...*, Görlitz 1662; J. Neubarth, *Neuer Astrologischer Calender-Schlüssel...*, Görlitz 1662; M. Crusius, *Grammatica Graeca cum Latina Congruens; Iam Quoad dialectos & alia hic scitu necessaria iuxta prius exemplar Gorlicense recusa & auctibus edita...*, Gorlicii, Cundisius, 1663; J. Praetorius, *Valedictorium Exequialia: oder Hundert auserlesene Adbankungen... in der weitberümten Stadt Leipzig... gehalten...*, Görlitz 1663; M. Crusius, *Epitome Grammaticae Graecae...*, Gorlicii 1665; *Calender-Schlüssel, womit geöffnet und erkläret wird...*, Görlitz 1665; *Eigentliche Anmerckungen, des im Monat Novembr. verwichenen 1664sten Jahres erschienen, und noch biss dato am Himmel laufenden grossen Wunder-Sterns...*, Görlitz 1665; Q. Kuhlmann, *Unsterbliche Sterblichkeit das ist Hundert Spielersinnliche Grabeschriften, welche in Alexandrinischen Vier-Versen abgebildet...*, Liegnitz [1668]; Ch. Funcke, *Hercules Scholast. & Discipulus, Icarus Scholast. uterq. Oratione solemni expressus...*, Gorlicii 1668; *Andächtiger und Christgläubiger Seelen von der Welt gesonderes und Gott geheiligtes Bet-Buss--Beicht- und Speise-Kämmerlein...*, Görlitz 1668, kolejne wydania: 1671, 1672; *Frommer Christen tägliches Bethrämerlein*, Leipzig 1669.

Z przytoczonego wykazu wynika, że Cundisius wydawał publikacje użyteczne, takie jak podręczniki i zbiory tekstów religijnych oraz kalendarze, a także literaturę piękną, reprezentowaną przez sztuki Pierre'a Corneille'a i Davida Eliasa Heidenreicha, tłumaczoną z oryginalnych dzieł francuskich

⁵⁸ Wykaz sporządzono na podstawie kwerendy przeprowadzonej w bazie Das Verzeichnis der im deutsche Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts: www.vd17.de.

i holenderskich. Aktywność zawodową potwierdzają nie tylko wymienione powyżej druki, ale i fakt, że w 1668 roku brał udział w targach lipskich na św. Michała⁵⁹.

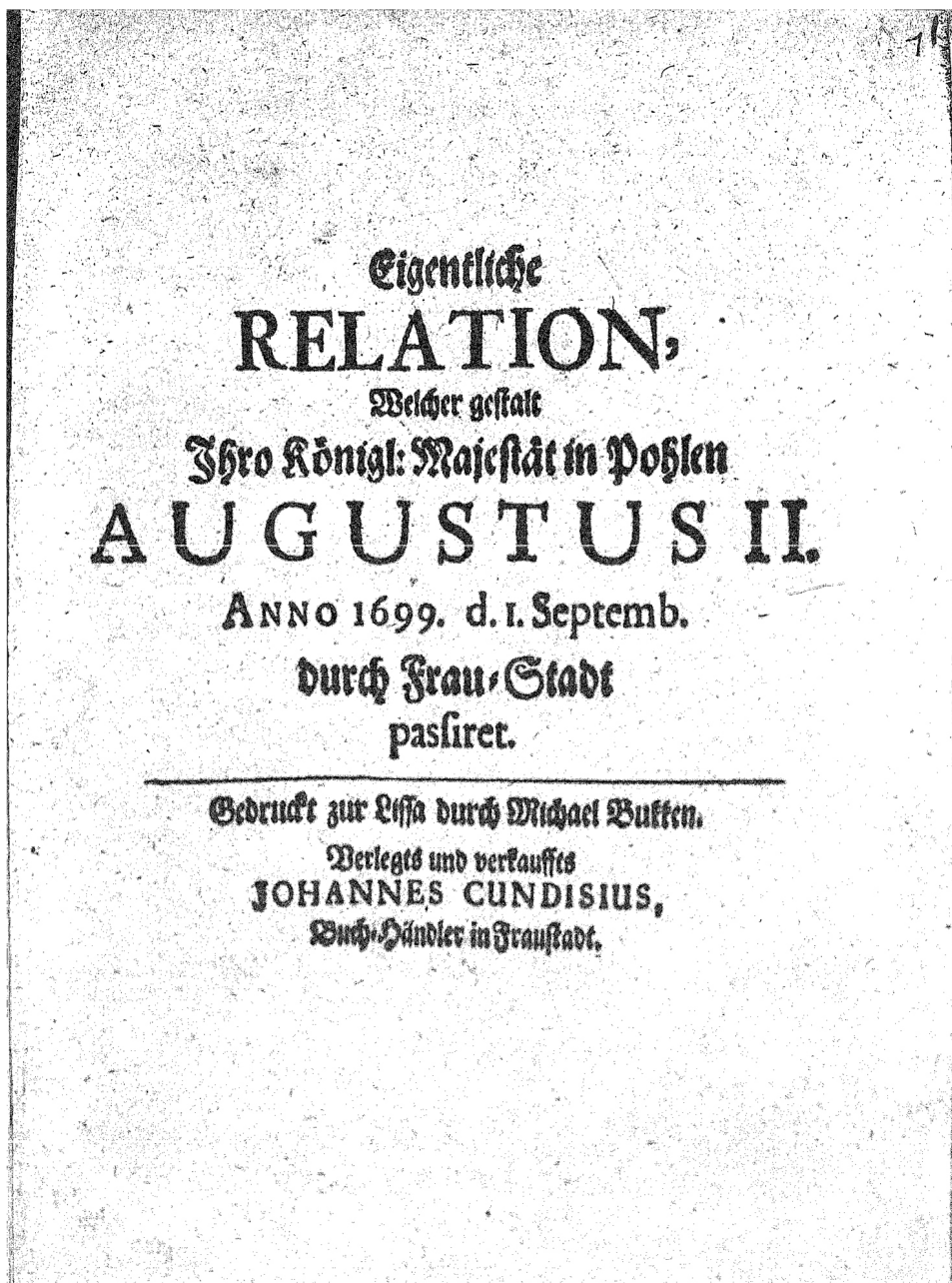
Pierwszym tekstem, który łączy Cundisiusa ze Wschową, jest – w świetle znanego dorobku wydawniczego – kazanie inauguracyjne, wygłoszone przez adiunkta fakultetu teologicznego w Wittenberdze Johanna Lehmana (1640–1701)⁶⁰ podczas jego introdukcji na stanowisko diakona we wschowskim kościele luterańskim 9 lutego 1670 roku. Druk ten ukazał się nakładem Cundisiusa i wyszedł spod prasy Zippera pt. *Wohlmeinender Zuruff und Einfaeltige Gedaechnuess-Zeilen, Als Der... Johannes Lehmann... Seine Antritts-Predigt erfreulichen gehalten... bey m Kripplein Christi... in... Polnischen Stadt Fraustadt... Z 1680 roku pochodzi drobna publikacja *Andächtiger Wecker Im Beth-Kämmerlein gläubiger Seelen Erstlich gedruckt zu Stuttgart Anno 1675, Itzo aber aus ermanglung der Exemplaria im hiesigen Revier, auff fürnehmer gelehrter Herren und Kieler ander Christlicher Personen Begehren, von Wort zu Wort nachgedruckt...*, która opuściła prasę leszczyńskiego typografa Michała Bucka⁶¹. Sprzedawał ją Cundisius („zu finden in Johann Cundisii Buch-Laden in Frau-Stadt”), był też zapewne jej nakładcą. Drucek ten wydano w kieszonkowym formacie in duodecimo i objętości 24 stron. Publikacja wskazuje na rozluźnienie więzi zawodowych z dotychczasowymi partnerami z Lipska, Görlitz i Legnicy i nawiązanie współpracy z lokalnym drukarzem poprzez lokowanie swych nakładów w pobliskim Lesznie. Kolejnym dziełem identyfikowanym z Cundisiusem, a jednocześnie najbardziej znanym, jest relacja z wizyty Augusta II we Wschowie. *Eigentliche Relation, welcher gestallt Ihro Königl. Majestät in Pohlen Augustus II Anno 1699 d. 1. Septemb. durch Fraustadt passiret* (Lissa 1699) to anonimowy tekst wydany przez ten sam tandem nakładca–drukarz: Cundisius–Buck. Broszurka ukazała się w objętości półtora arkusza formatu in quarto i stanowi do dziś cenne źródło opisujące wygląd miasta w dniu odwiedzin króla oraz skalę poczynionych przygotowań do wizyty władcy (il. 2).*

Znana dziś nakładcza działalność Johanna Cundisiusa kończy się na tych drukach, choć to zapewne niejedyne wydawnictwa księgarza. Nie znamy również asortymentu jego księgarni. Można przypuszczać, że sprowadzał książki od niedawnych współników-drukarzy oraz z pobliskich miast śląskich:

⁵⁹ K.G. Schwetschke, *Codex nundinarus Germaniae literatae bisecularis...*, Halle 1850, s. 132.

⁶⁰ M. Pawelec, *Antyczne pasje wschowskiego pastora. Johann Lehmann Młodszy (1640–1701)*, w: *Kościół imienia Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) we Wschowie na tle procesu konfesjonalizacji w krajach Europy Środkowej*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa 2012, s. 345–356.

⁶¹ *Drukarze dawnej Polski...*, s. 41–45.

Il. 2. Strona tytułowa *Eigentliche Relation, welcher gestallt Ihre Königl. Majestät in Pohlen Augustus II Anno 1699 d. 1. Septemb. durch Fraustadt passiret*, Lissa 1699

Źródło: Biblioteka Narodowa w Warszawie (domena publiczna).

Wrocławia i Legnicy. Szczególną uwagę zwracają związki księgarza ze środowiskiem leszczyńskim, zwłaszcza z wspomnianym drukarzem Michaeliem Buckiem, który tłoczył w Lesznie w latach 1668–1701, prowadząc jednocześnie księgarnię. Co interesujące, od 1686 do 1693 roku działała we Wschowie drukarnia Johanna Christopha Wilda⁶², który wkrótce przeniósł się do pobliskiej Szlichtyngowej i tam tłoczył do swej śmierci w 1714 roku. Fakty te dają obraz relacji łączących pracowników książki w obydwu miastach. Daty, miejsce wydania druków i nazwiska nakładców z tego okresu zdają się wskazywać, że albo pomiędzy Cundisusem i Wildem toczyła się konkurencyjna gra, albo ich relacjami rządziły ustalone i przestrzegane reguły. Na podstawie znanego dorobku Wilda z okresu wschowskiego i szlichtyngowskiego można stwierdzić, że Cundisius nie zlecił mu druku żadnego tekstu, a przynajmniej nie wskazują na to adresy wydawnicze jego nakładów. Współpracował natomiast z leszczyńskim typografem-księgarzem Buckiem, który nie dopuścił do założenia przez Wilda konkurencyjnej firmy w Lesznie.

Po śmierci Johanna Cundisiusa część rodziny została we Wschowie. Bliżej znane są jedynie losy jednego z jego synów, Johanna Jacoba, który wybrał zawód złotnika⁶³.

Johann Jacob (zm. 20 lutego 1746) od 1682 do 1686 roku uczył się we Wschowie u Johanna Richtera, a od 1692 do 1709 roku przebywał w Lubaniu. Od 2 listopada 1711 roku posiadał prawo miejskie Lubania, natomiast 6 grudnia tego roku został mistrzem cechu⁶⁴. Ożenił się z Anną Marią z Blochmannów, córką Johanna, kołodzieja z Lubania, i Anny Marii z Lessmannów. Z tego związku urodziło się trzech synów: Johann Gottlob, Johann Christian i Johann Jacob II. 26 stycznia 1723 roku ożenił się z Anną Heleną Hermann z Rudnej⁶⁵. Johann Gottlob został przyjęty do prawa miejskiego Wschowy 7 października 1720 roku po uzyskaniu tytułu mistrza, żył jeszcze w 1743 roku. Johann Christian (zm. 1777) 15 kwietnia 1733 roku został mistrzem złotniczym, 5 stycznia następnego roku przyjęto go w poczet obywateli miasta, a w 1742 roku został starszym cechu. Mieszkał przy Nonnegasse – ulicy Mniszek. U niego uczył się złotnictwa Karl Gottfried Haase z pobliskiej Szlichtyngowej w latach 1738–1743⁶⁶. Synem Johanna Christiana był notowany w latach 1752–1757

⁶² Ibidem, s. 263–265.

⁶³ B. Łyczak, *Złotnicy we Wschowie w XVII wieku i pierwszej połowie XVIII wieku w świetle dokumentów źródłowych*, „Studia Zachodnie” 2018, t. 20, s. 58–63. Tu szczególne informacje o Cundisiusach-złotnikach.

⁶⁴ W. Schober, *Die Fraustädter Schützenkönige...*, s. 14; J. Kohte, *Die Innung der Goldschmiede in Fraustadt*, „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen” 1918, t. 19, z. 6–9, s. 75 (Johann Jacob); B. Łyczak, op. cit., s. 58.

⁶⁵ W. Schober, *Fraustädter Neubürger...*, s. 225. Nie wspomina o A.M. Lessmann.

⁶⁶ J. Kohte, op. cit., s. 76.

Johann Gottlob⁶⁷. Najmłodszy z braci, Johann Jacob II⁶⁸, latach 1720–1725 uczył się fachu w warsztacie ojca. Przed 1739 rokiem został mistrzem i starszym cechu w Lesznie, a rok później, 3 lutego 1740 roku, ożenił się w Lesznie z Anną Florentiną Christian⁶⁹. Notowany był jeszcze w 1781 roku jako czynny rzemieślnik. 3 października 1787 roku zapisano w metrykach zgonów parafii luterańskiej informację o pogrzebie złotnika określonego jako „stary mieszczanin”⁷⁰. Z życiorysu złotnika Johanna Jacoba II wiadomo, że utrzymywał dobre rodzinne relacje ze swoimi krewnymi introligatorami, którzy ze Wschowy przeprowadzili się do Leszna: ręczył za nich i pożyczał od nich pieniądze⁷¹.

Introlgatorem został inny syn Johanna – Johann Christoph, przyjęty we Wschowie do prawa miejskiego 14 września 1695 roku. Także jego syn, Johann, kontynuował rodzinną tradycję i parał się oprawą ksiązek – do prawa miejskiego przyjęty został 29 sierpnia 1736 roku⁷². To jego zapewne dotyczy informacja, że na początku lat 80. XVIII wieku we Wschowie przy ulicy Klasztornej w drewnianym domu w „miernym stanie”, postawionym na gruncie wielkości 13 prętów i 15 kroków, mieszkał introligator Johann Cundisius⁷³.

Synem księgarza był również Johann Adolf, z zawodu malarz. Przybył do Wschowy z Görlitz i został przyjęty do prawa miejskiego 14 października 1689 roku. Jedenaście dni później ożenił się z córką muzyka i organisty Valentina Roncke, Rosiną⁷⁴.

Nie wiadomo, co przesądziło o przeprowadzce części rodziny do Leszna. Prócz bliskiego sąsiedztwa miast i umacniającej się pozycji grodu Leszczyńskich i Sułkowskich mogły to być względy osobiste, np. małżeństwo. Początek XVIII stulecia był obfity w wydarzenia dramatyczne dla mieszkańców Leszna: pożar w 1707 roku, będący następstwem wojny północnej, i wkrótce epidemia dżumy w całej Wielkopolsce. Sytuacji nie polepszyło wyniesienie na tron Stanisława Leszczyńskiego – ostatniego z rodu. Poprawa nastąpiła od lat 20. XVIII stulecia. W 1724 roku król Stanisław odnowił przywileje dla cechów, wyniósł Leszno do rzędu miast królewskich oraz odnowił ordynację z 1637 roku. W 1738 roku Leszno weszło w posiadanie Aleksandra Józefa Sułkowskiego, który potwierdził wszystkie dotychczasowe przywileje. Do miasta zapraszano

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ B. Łyczak, op. cit., s. 62.

⁶⁹ APP, Księgi metrykalne..., Akta Małżeństw, 1707–1781, s. 124.

⁷⁰ APP, Księgi metrykalne..., Akta Zgonów, 1755–1790, s. 273.

⁷¹ A. Wasilkowska, *Złotnictwo Leszna w 2. połowie XVII i XVIII wieku*, „Studia Muzealne” 1975, t. 11, s. 80.

⁷² W. Schober, *Fraustädter Neubürger...*, s. 225.

⁷³ *Stan miasta J.K. Mci Wschowy*, Leszno 1783, s. 46, poz. 557 [inwentarz].

⁷⁴ W. Schober, *Fraustädter Neubürger...*, s. 230.

rzemieślników różnych specjalności. Być może i Cundisiusowie w polityce nowego dziedzica pobliskiego Leszna dostrzegali swoją szansę na rozwój.

Najwcześniejszym śladem obecności introligatorów Cundisiusów w Lesznie jest informacja z 28 października 1728 roku o wpisie na listę mistrzów introligatora Johanna Gottfrieda I, co oznacza, że musiał on mieszkać i prowadzić swój interes w Lesznie przynajmniej od kilku lat. Kolejną wiadomością z nim związaną jest odnotowanie pogrzebu 7 lutego 1737 roku⁷⁵. Jego synem był Johann Christian⁷⁶, również introligator. Wiadomo o nim tyle, że 10 października 1731 roku, będąc czeladnikiem, ożenił się z Anną Hedewig Hausenberg, a 29 lipca 1771 roku odbył się jego pogrzeb.

Bratem Johanna Christiana był zapewne Johann Gottfried II⁷⁷. Mieszkał przy ulicy Jeleniej 13 (Hirschgasse) i od 1747 roku notowano go jako płatnika podatków⁷⁸. Był trzykrotnie żonaty. Pierwsza żona, Anna Hedewig Hausenberg⁷⁹, zmarła w marcu 1737 roku. Miał z nią trzy córki: Annę Dorotheę (ur. 1734), Annę Rosinę (ur. 1735) i Annę Dorotheę (ur. 1737). Już 20 listopada 1737 roku ożenił się z Johanną Dorotheą Schnier. Z tego związku urodziło się czterech synów: Johann Beniamin (ur. 1738), Johann Gottlieb (ur. 1739), Carl Gottfried (1742–1745) i Johann Gottlob (ur. 1744). Dwaj najstarsi chłopcy uczęszczali do miejskiej szkoły i w 1749 roku wystąpili w sztuce *Vladislaus*. Trzecią żoną introligatora była nieznana z nazwiska Maria Dorothea, z którą doczekał się czworga dzieci: Christiana Gottfrieda (ur. 1746), Paula Dienegotta (ur. 1748), Johannya Rosiny (1750–1751) i Efraima (ur. 1753). Był drugim starszym cechu w 1767 roku we wspólnym cechu konwisarzy i introligatorów⁸⁰. Zmarł dwa lata później i został pochowany 11 stycznia 1769 roku.

Widocznym śladem aktywnej działalności księgarskiej jest wydany jego nakładem („verlegt Joh. Gottfried Cundisius”) śpiewnik do użytku parafii luterańskiej Kreuzkirche pt. *Andächtiges Seelen-Vergnügen in geistlichen Liedern*. Obszerne dzieło ukazało się w zgrabnej i poręcznej „ósemce”, liczyło 390 stron i uzupełniono je dodatkami modlitw. Zaopatrzone zostało w przedmowę seniora generalnego Kościoła luterańskiego w Wielkopolsce Christiana Siegmunda Thomasa (1695–1751), a jednocześnie pastora leszczyńskiego

⁷⁵ K. Szymańska, *Introligatorzy...*, s. 115, poz. 6.

⁷⁶ Ibidem, s. 115, poz. 5. Błędnie odczytano nazwisko żony: powinno być Hausenberg.

⁷⁷ Ibidem, s. 115, poz. 7.

⁷⁸ APP, Akta miasta Leszna, sygn. I/507: Spis mieszkańców niektórych ulic Leszna z 1751 roku, s. 2.

⁷⁹ Zastanawiająca jest bieżność imion i nazwisk małżonek Johanna Gottfrieda II i Johanna Christiana. Zapis imion obydwu introligatorów oraz ich żon w księgach metrykalnych nie budzi wątpliwości.

⁸⁰ C. Stempel, *Deutsche Zinngiesser im Wartheland*, „Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift im Wartheland” 1943, t. 4, s. 121.

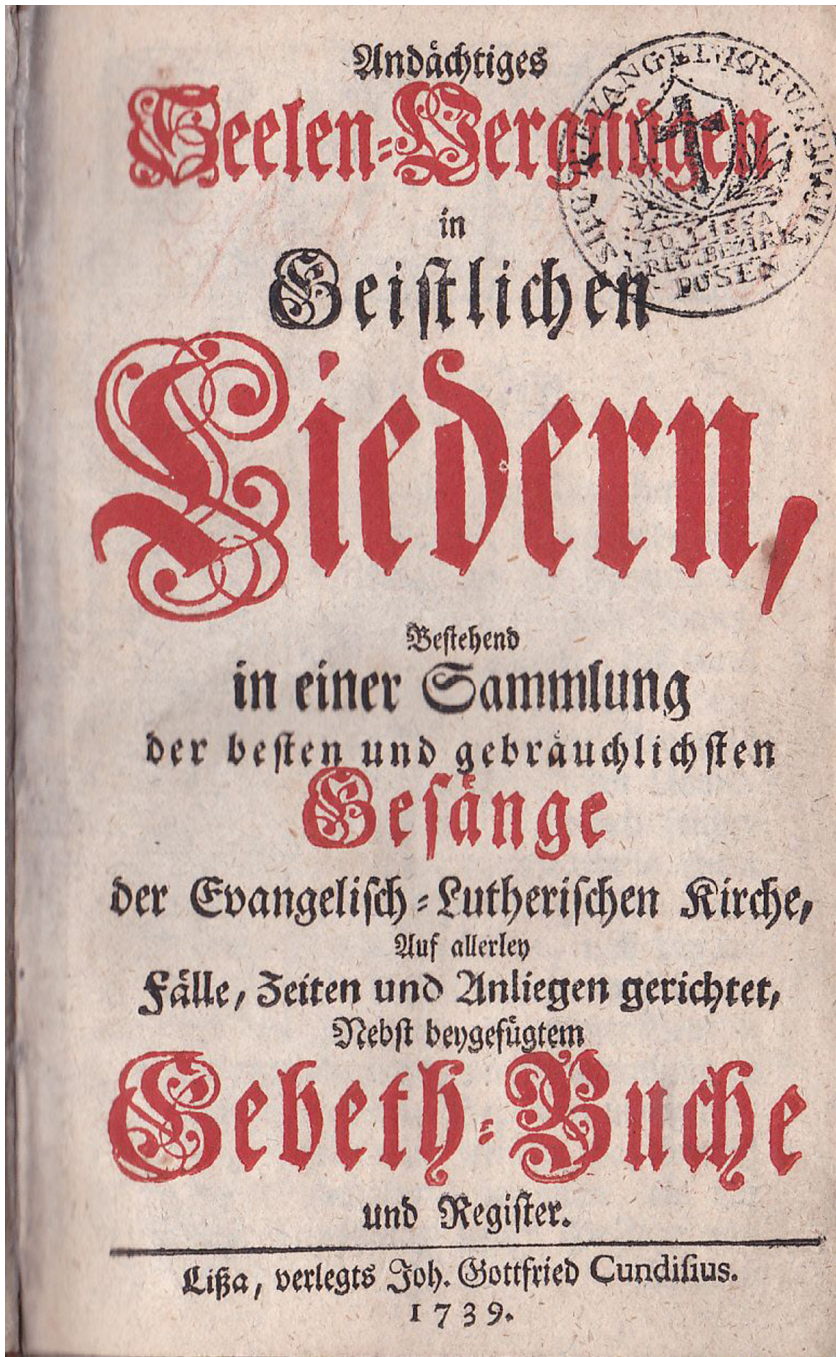
zboru, co było bez wątpienia doskonałą rekomendacją dla śpiewnika. Publikacja wnet zyskała uznanie parafian luterańskiej parafii w Lesznie, bo już w 1743 i 1759 roku ukazały się kolejne, poszerzone edycje – druga i trzecia liczyły blisko 900 stron⁸¹. Wszystkie wydania wyposażono w dwubarwne karty tytułowe. Popularności książki sprzyjał zapewne fakt, że śpiewnik był zbiorem tekstów licznych autorów, m.in. Zacharias Herrmanna (1643–1716), znanego twórcy pieśni kościelnych, proboszcza parafii św. Krzyża – autora pierwszego leszczyńskiego śpiewnika luterańskiego ułożonego na potrzeby parafii, wydanego w 1675 roku. Teksty z utworami Herrmanna ukazywały się w XVIII wieku wielokrotnie⁸² (il. 3).

Wszystkie edycje zawierają na kartach tytułowych to samo nazwisko wydawcy bez informacji o drukarzu. Interesujące jest zatem, komu powierzał swe nakłady Johann Gottfried. Analiza typograficzna egzemplarzy kolejnych edycji oraz porównanie użytego przez drukarzy materiału w postaci winiet i listew ozdobnikowych ze śpiewnikami drukowanymi w Lesznie oraz pobliskich warsztatach typograficznych w Rawiczu i Szlichtyngowej nie dają jednoznacznego rozstrzygnięcia. Zagadkowy jest zwłaszcza przypadek edycji z 1759 roku, bo część użytych winiet i zasadniczy korpus śpiewnika – w tym wydania poszerzonego o kilka dodatków nieobecnych w składzie z 1739 roku – wspólne są dla warsztatu Michaela Lorentza I Pressera i druków Gottfrieda Börnera, działającego w latach 1736–1740 w Szlichtyngowej, oraz Jana Józefa Hunoldta pracującego w Rawiczu latach 1750–1761 i 1777–1796 (?), a także w latach 1777–1796 (?) Bojanowie⁸³. Książka ta sprawia wrażenie, jakby była dziełem wydrukowanym w dwu oficynach. Część śpiewnikowa podobna jest do druków Pressera, natomiast dodatki i modlitwy stylistycznie (zastosowanie większej czcionki, inne, niestosowane w Lesznie winiety) odbiegają od części pierwszej i wskazują na Börnera lub Hunoldta. Nie można wykluczyć, że wydawca powierzył części książki dwom drukarzom; trzeba mieć również na uwadze, że materiał typograficzny kupowali wielkopolscy typografowie zapewne od tych samych giserów na pobliskim Śląsku. Wskazuje na to choćby znaczne podobieństwo druków tłoczonych po obydwu stronach Odry,

⁸¹ Edycja z 1739 roku liczy 195 kart, egz. Muzeum Okręgowe w Lesznie: nr inw. S.92/1; edycja z 1743 roku liczy 437 kart, egz. Biblioteka Kórnicka PAN, sygn. BK 128566; edycja z 1759 roku liczy 438 kart, egz. Muzeum Okręgowe w Lesznie, nr inw. S.72.

⁸² G. Smend, *Zacharias Herrmann. Ein frommer Sänger in schwerer Zeit. Als Denkmal seines Lebens und Wirkens in der Posener Kirche zur 200. Wiederkehr seines Todestage*, Lissa 1917.

⁸³ *Drukarze dawnej Polski...*, s. 39–41, 87–88; K. Szymańska, *Światu pozostanie ten papier... Haase i Börner – drukarze pogranicza*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 2013, z. 30, s. 44–45.

Il. 3. Strona tytułowa *Andächtiges Seelen-Vergnügen in geistlichen Liedern*, Lissa 1739

Źródło: Muzeum Okręgowe w Lesznie, nr inw. S.92.

zarówno zastosowanych czcionek, jak i ozdobników w postaci winiet, listew i drobnych tłoków.

Innym intrologatorem noszącym w Lesznie nazwisko Cundisius był Johann Christoph⁸⁴. Być może to jego dotyczy informacja, że w 1743 roku noszący te imiona uczeń szkoły luteranckiej występował na deskach szkolnego teatru w sztuce *Die Eroberung der Stadt Babel* w roli Mithridatesa. Zmarł przed 1777 rokiem. W tym roku jego kuzyn, wspomniany złotnik Johann Jacob II, regulował sprawy jakiejś pożyczki zaciągniętej u Johanna Christopha. Być może od długiego czasu chorował, bo w latach 1774–1779 warsztat prowadziła wdowa, która w tym czasie nabyła od parafii św. Jana katechizmy w łącznej liczbie 56 i jeden egzemplarz *Vestibulum* Komeńskiego.

W 1775 roku przybył ze Wschowy kolejny intrologator – Johann Gottfried III Cundisius⁸⁵. Przed radą miejską poświadczył za niego złotnik Johann Jacob II. Intrologator żonaty był z Anną Dorotheą Försteri miał z nią trzech synów: Johanna Daniela (ur. 1776), Johanna Christiana (1779–1780) i Johanna Ernsta (ur. 1781). Jego pogrzeb odbył się 2 sierpnia 1782 roku. Już 23 grudnia tego roku wdowa wyszła za innego intrologatora, Carla Gottfrieda Hartmanna⁸⁶.

W latach 70. XVIII wieku jeden z Cundisiusów – niestety nie wiadomo który – wywołał w Lesznie skandal obyczajowy. Intrologator ten przez dwa lata żył w konkubinacie z nieznaną z nazwiska i imienia katoliczką, z którą był w trzecim stopniu spokrewniony. 16 czerwca 1777 roku sprawa trafiła na sesję synodu luteranckiego. W efekcie podjętych tam decyzji para uzyskała indult poznańskiego konsystorza, co zakwestionował leszczyński proboszcz⁸⁷. Nie wiadomo, jak zakończyły się perypetie pary.

Członków rodziny, a przynajmniej osoby noszące to nazwisko w zlatynizowanej postaci, spotykamy w Lesznie do połowy XIX wieku. Śmierć ślusarza Adolfa Heinricha Cundisiusa (1812–1841) odnotowano na łamach „Gemeinütziges Wochenblatt für die Grossherzogthum Posen”⁸⁸. Nazwisko Cundisius pojawia się raz w metrykach parafii ewangelickiej w Szlichtyngowej. Tam 22 stycznia 1725 roku do parafialnej wspólnoty przyjęto córkę białoskórniką Hoffmanna. Jednym ze świadków była Anna Regina Condisius⁸⁹. Zawód

⁸⁴ K. Szymańska, *Intrologatorzy...*, s. 116, poz. 9.

⁸⁵ Ibidem, s. 116, poz. 8.

⁸⁶ Ibidem, s. 117, poz. 17.

⁸⁷ *Die Synoden der Kirche Augsburgischer Konfession in Grosspolen im 16., 17. und 18. Jahrhundert*, red. G. Smend, Posen 1930, s. 395.

⁸⁸ „Gemeinütziges Wochenblatt für die Grossherzogthum Posen” 1841, nr 44.

⁸⁹ Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Akta metrykalne Szlichtyngowa (Schlichtingsheim), Parafia ewangelicka, Akta Chrzta 1645–1774, s. 422, poz. 4.

ojca dziewczynki wskazuje na bliską współpracę pomiędzy reprezentantami pokrewnych zawodów.

Warte podkreślenia są relacje pomiędzy członkami rodziny, a zwłaszcza wsparcie, jakiego udzielali Cundisiusowie-złotnicy swym kuzynom introligatorom. Solidarność z reprezentantami profesji związanych z książką wykraçała poza rodzinne więzy, czego dowodzi postawa złotnika Johanna Gottloba Cundisiusa, który w 1795 roku poręczył swym domem przy ulicy Jeleniej 11 za drukarza Mehwalda, dzierżawiącego od parafii luterańskiej drukarnię po Samuelu Gottliebie Presserze⁹⁰.

W świetle skromnych danych, czerpanych głównie z ksiąg metrykalnych, podatkowych oraz dokumentów rozprzedaży książek przez parafię św. Jana w Lesznie, niemożliwe jest ilościowe określenie rozmiarów zawodowej działalności Cundisiusów. W wykazach egzemplarzy dystrybuowanych książek wymieniani są z nazwisk introligatorzy, którzy kupowali składki do oprawy i dalszej odsprzedaży. Spisy te są – w przypadku Cundisiusów – kłopotliwe, bo operują jedynie nazwiskami, co utrudnia rozeznanie się w rozmiarach ich działalności zawodowej. Kłopot sprawia przypisanie określenia „alter” do Johanna Christiana lub Johanna Gottfrieda II. Obydwaj zmarli w ciągu trzech lat, ale to do 1766 roku jeden precyzowany jest jako „starszy”, co mogłoby wskazywać, że mowa o Johannie Gottfriedzie II, zmarłym w 1769 roku. W latach 1764–1779 występował „junge Condisius”⁹¹, w 1766 roku notowany jest Gottfried⁹². Między latami 1774 a 1776 egzemplarze pobierała „Frau Condisiusin”⁹³ i od 1777 do 1779 roku „Wittwe”⁹⁴ – prawdopodobnie wdowa po Johannie Christophie. W 1764 roku egzemplarze od parafii św. Jana kupili „Condisius”, „junge Condisius” i „Condisius Alte”⁹⁵. Wedle tych danych w pewnym okresie, do 1779 roku, na rynku działały równocześnie trzy warsztaty introligatorskie spokrewnionych Cundisiusów oraz konkurujących z nimi Hamanów i Albrechtów. Porównując liczbę pobieranych egzemplarzy (z zastrzeżeniem, że opieramy się tylko na wyrwykowych danych z akt dotyczących jednej parafii), bez wątplenia Cundisiusowie zdystansowali się od pozostałych introligatorów w Lesznie.

Nie jest jasna ewentualna specyfika opraw wykonywanych przez Cundisiusów. Nie wiadomo, czy wypracowali indywidualne cechy stylistyczne, czy

⁹⁰ APP, Gmina ewangelicka św. Krzyża w Lesznie, sygn. 53/1265/0/2/56: Dawna drukarnia Pressera i jej dzierżawa 1744–1798, pismo z 5 stycznia 1796 (bez paginacji).

⁹¹ APP, Akta Braci Czeskich, sygn. 1762: Wykaz sprzedanych egzemplarzy, s. 25, 81.

⁹² Ibidem, s. 82.

⁹³ Ibidem, s. 31, 32, 88–89, 91.

⁹⁴ Ibidem, s. 89.

⁹⁵ APP, Akta Braci Czeskich, sygn. 1925: Księga przychodów ze sprzedaży śpiewników kościelnych 1761–1779 i modlitewników 1748–1779.

oprawiali książki zgodnie z życzeniem klientów lub panującą modą. Zachowało się sporo druków leszczyńskich z XVIII wieku oprawionych w lokalnych warsztatach introligatorskich⁹⁶. Są to przeważnie śpiewniki używane w parafiach ewangelickich. Wszystkie oprawy są do siebie podobne, utrzymane w tej samej stylistyce i wykonane według schematu: czarna lub brązowa skóra powlekająca tekturowe okładki zdobiona jest ślepymi lub złożonymi tłokami w kształcie drobnych kwiatków w narożach, brzegi obwiedzione są prostą ramką. Wyjątkowe egzemplarze mają złożony i cyzelowany blok, oprawione są w aksamit oraz zaopatrzone w obwoluty i futerały. Czasem na licu odcisnięto inicjały i datę roczną, jeszcze rzadziej na wyklejkach wycięto „drzwiczki” serduszek, a pod nimi ukryto imię i nazwisko właścicielki książki, na której życzenie taką oryginalną oprawę wykonano. Niemożliwe jest przypisanie tych opraw do któregośkolwiek warsztatu. Bardzo możliwe, że to spuścizna któregoś z Cundisiusów, Hamanów, Albrechtów lub jeszcze innego introligatora.

Nie da się na tak kruchych podstawach wykazać szczególnych osiągnięć lub wyjątkowej roli Cundisiusów w Lesznie. Ich zawodowa droga była podobna do przypadków rzemieślników innych specjalności. Zasygnalizowane fakty z życia kolejnych przedstawicieli rodu wskazują na swego rodzaju obniżenie aspiracji w stosunku do protoplasty przybyłego z Görlitz, który manifestował swą przynależność do wschowskiej elity nie tylko okazałym epitafium, zaświadczającym o jego pozycji, ale i uczestnictwem w mieszczańskiej obrzędowości przejawiającej się kultywowaniem amatorskiej twórczości literackiej czczącej ważne wydarzenia w życiu miasta i jego mieszkańców. Wraz z odejściem Johanna Cundisiusa zakończyła się pewna epoka w dziejach kultury książki we Wschowie. Odtąd nie notujemy aktywnego wydawcy, który świadomie prowadziłby działalność nakładczą, handlował książkami. Próbę kontynuowania zawodowej misji w podobny sposób podejmował Johann Gottfried II, prowadząc w Lesznie działalność nakładczą w zakresie śpiewników. Pozostali przedstawiciele rodziny podtrzymywali tradycje introligatorskie i zdominowali w tym zakresie rynek w Lesznie, ale poza rozmiarami produkcji nie wyróżnili się niczym szczególnym. Żaden z potomków Johanna Cundisiusa nie należał też do ścisłej elity miejskiej. Na pewno zamożnym człowiekiem był złotnik Johann Jacob II. O pozycjach zajmowanych w miejskiej społeczności świadczą też funkcje starszych cechów piastowane przez Johanna Jacoba II i Johanna Gottfrieda II.

Być może zniknięcie Cundisiusów z szeregów introligatorskiej braci w Lesznie pod koniec XVIII stulecia było odpowiedzią na zmieniające się realia życia. Nowi, przedsiębiorczy fachowcy w tej branży, którzy pojawili się na przełomie XVIII i XIX stulecia, działali już w innych czasach, naznaczonych także

⁹⁶ M.in. w zbiorach biblioteki Muzeum Okręgowego w Lesznie.

zmianą w produkcji książek, które coraz częściej opuszczały drukarnie zaopatrzone w okładki identyczne w całym nakładzie.

Bibliografia – References

Źródła

Archiwum Państwowe w Poznaniu (APP):

Akta Braci Czeskich, sygn. 1762: Wykaz sprzedanych egzemplarzy, s. 25, 81.

Akta Braci Czeskich, sygn. 1925: Księga przychodów ze sprzedaży śpiewników kościelnych 1761–1779 i modlitewników 1748–1779.

Akta Miasta Leszna, sygn. I/92: Ratsprotokolle.

Akta miasta Leszna, sygn. I/507: Spis mieszkańców niektórych ulic Leszna z 1751 roku.

Księgi metrykalne parafii św. Krzyża w Lesznie, Akta Małżeństw 1707–1781, Akta Zgonów 1755–1790, 1811–1846.

Gmina ewangelicka św. Krzyża w Lesznie, sygn. 53/1265/0/2/56: Dawna drukarnia Pressera i jej dzierżawa 1744–1798.

Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Akta metrykalne Schlichtyngowa (Schlichtingsheim), Parafia ewangelicka, Akta Chrztów 1645–1774, s. 422, poz. 4.

Stan miasta J.K. Mci Wschowy, Leszno 1783, s. 46, poz. 557 [inwentarz].

Die Synoden der Kirche Augsburgischer Konfession in Grosspolen im 16., 17. und 18. Jahrhundert, red. G. Smend, Posen 1930.

Schoenknecht M., *Glaubiger Christen Streit...*, Lissa 1640.

Opracowania

Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku, t. 3, cz. 1: *Wielkopolska*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, J. Sójka, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1977.

Dworzackowa J., *Bogusław Leszczyński. Poprawki do biografii*, „Rocznik Leszczyński” 2011, t. 11, s. 47–55.

Dworzackowa J., *Bracia czescy w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku*, Warszawa: Wydawnictwo Semper 1997.

Dworzackowa J., *Kontrreformacja we Wschowie w latach 1577–1632*, w: *Reformacja i kontrreformacja w Wielkopolsce*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 1995, s. 225–278.

Dworzackowa J., *Śląska imigracja w I połowie XVII wieku*, w: *Leszno i Leszczyńscy*, red. A. Konior, Leszno: Leszczyńskie Towarzystwo Kulturalne 1997, s. 22–27.

Dzieje parafii św. Mikołaja w Lesznie, red. K. Kaczmarek, Leszno: Parafia św. Mikołaja 1995.

Dzieje Wielkopolski, red. J. Topolski, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 1969.

Gniazdowska M., *Kontakty luterzańskich mieszczan Leszna i Wschowy w XVII i XVIII w. Postulaty badawcze*, w: *Kościół imienia Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) we Wschowie na tle procesu konfesjonalizacji w krajach Europy Środkowej*, red.

- P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa: Stowarzyszenie Czas A.R.T. 2012, s. 383–389.
- Harms H., *Lissas Neubürger zwischen dem ersten und zweiten Stadtbrande (1661–1707)*, „Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift im Wartheland” 1942, z. 3, s. 259–284.
- Historia Leszna*, red. J. Topolski, Leszno: Urząd Miasta Leszna 1997.
- Holste K., *Jakie znaczenie miała granica ze Śląskiem dla mieszkańców ziemi wschowskiej w XVIII wieku? Migracja zagraniczna a integracja przybyszów w miejskich społecznościach*, w: *Granica na ziemi wschowskiej i pograniczu wielkopolsko-śląskim*, red. M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa–Leszno: Stowarzyszenie Czas A.R.T., Muzeum Okręgowe w Lesznie 2022, s. 233–255.
- Janeczek M., *Osiemnastowieczne druki leszczyńskie w języku polskim. Studium bibliograficzno-filologiczne*, Leszno: Urząd Miasta Leszna, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. J.A. Komeńskiego 2018.
- Jaworski T., *Mobilność społeczeństwa wielokulturowego na pograniczu śląsko-lużyckim od XVI do XVIII wieku*, Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego 2007.
- Jaworski T., *Wpływ wojny trzydziestoletniej na oblicze społeczno-gospodarcze południowej Wielkopolski*, w: *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa–Leszno: Stowarzyszenie Czas A.R.T., Muzeum Okręgowe w Lesznie 2009, s. 113–130.
- Kalendarium miasta Leszna*, red. A. Piwoń, Leszno: Urząd Miasta Leszna 1996.
- Kawecka-Gryczowa A., *Leszno – ośrodek wydawniczy Jednoty*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1964, t. 9, s. 217–271.
- Kędełski M., *Ludność ziemi wschowskiej w drugiej połowie XVIII wieku*, „Rocznik Leszczyński” 1987, t. 8, s. 57–76.
- Kohte J., *Die Innung der Goldschmiede in Fraustadt*, „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen” 1918, t. 19, z. 6–9, s. 72–77.
- Komeński J.A., *Zburzenie Leszna (Lesnae excidium) w kwietniu 1656 r.*, przeł. J. Olejnik, w: *Jan Amos Komeński i bracia czescy w 380. rocznicę przybycia do Leszna (1628–2008)*, red. A. Konior, Leszno: Leszczyńskie Towarzystwo Kulturalne 2009.
- Korc W., *Zarys dziejów*, w: *Wschowa. Miasto i powiat*, Zielona Góra: Lubuskie Towarzystwo Kultury 1973, s. 9–42.
- Kręglewska-Foksovicz E., *Sztuka Leszna do początków XX wieku. Studium historyczne*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 1982.
- Łyczak B., *Złotnicy we Wschowie w XVII wieku i pierwszej połowie XVIII wieku w świetle dokumentów źródłowych*, „Studia Zachodnie” 2018, t. 20, s. 47–70.
- Małkus M., *Barokowe epitafium rodziny Cundisiusów*, w: *Verbum Domini manet in Aeternum. Wschowski Syjon – centrum wielkopolskiego protestantyzmu. Katalog wystawy*, red. M. Małkus, Wschowa: Muzeum Ziemi Wschowskiej 2017, s. 271–272, poz. kat. V.16.
- Małkus M., *Kamienne lwy i królewska brama do świątyni... Pamiątki po wizycie króla Augusta III we Wschowie w 1737 r.*, w: *Kultura radości na ziemi wschowskiej. Obraz uroczystości, jubileuszy, wizyt gości, świąt*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa–Leszno: Stowarzyszenie Czas A.R.T., Muzeum Okręgowe w Lesznie 2013, s. 147–166.

- Nowakowski A., *Wschowa i ziemia wschowska w dawnej Polsce (do roku 1793)*, Białystok: Temida 2 1994.
- Pawelec M., *Antyczne pasje wschowskiego pastora. Johann Lehmann Młodszy (1640–1701)*, w: *Kościół imienia Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) we Wschowie na tle procesu konfesjonalizacji w krajach Europy Środkowej*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa: Stowarzyszenie Czas A.R.T. 2012, s. 345–356.
- Pokorzyńska E., *Stan badań nad biografistyką introligatorstwa polskiego*, w: *Oblicza współczesnej bibliologii. Konteksty i transgresje*, red. G. Czapnik, Z. Gruszka, J. Ladorucki, Łódź–Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich 2014, s. 445–454. DOI: <https://doi.org/10.18778/7969-372-6.23>.
- Ratajewska B., *Kalendarium dziejów Wschowy*, Wschowa: Muzeum Ziemi Wschowskiej 2007.
- Ratajewska B., *Materiały archiwalne do dziejów Wschowy*, Leszno: Archiwum Państwowe 2013.
- Schober W., *Die Fraustädter Neubürger aus Schlesien 1659–1754*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens” 1939, t. 73, s. 217–247.
- Schober W., *Die Fraustädter Schützenkönige des 17. Jahrhunderts*, „Das Fraustädter Ländchen” 1939, nr 5, s. 13–15.
- Schwetschke K.G., *Codex nundinarus Germaniae literatae bisaecularis...*, Halle 1850.
- Smend G., *Zacharias Herrmann. Ein frommer Sänger in schwerer Zeit. Als Denkmal seines Lebens und Wirkens in der Posener Kirche zur 200. Wiederkehr seines Todestage*, Lissa 1917.
- Stempel C., *Deutsche Zinngiesser im Wartheland*, „Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift im Wartheland” 1943, t. 4, s. 115–162.
- Szymańska K., *Drukarnie Presserów w Lesznie w XVIII wieku*, Leszno: Muzeum Okręgowe w Lesznie 2008.
- Szymańska K., *Introligatorzy i księgarze w Lesznie w XVIII wieku*, „Roczniki Biblioteczne” 1999, t. 43, s. 105–119.
- Szymańska K., *„J.O.X. Sułkowskiego uprzywilejowany Typograf? Leszczyńscy drukarze w służbie księcia czy książki?”*, w: *Leszczyńscy i Sułkowscy w XVI–XVIII wieku. Sztuka – kultura – konserwacja*, red. A. Bralczyk, T. Bernatowicz, Leszno–Łódź: Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Łódzkiego, Miasto Leszno 2023, s. 169–195.
- Szymańska K., *Światu pozostanie ten papier... Haase i Börner – drukarze pogranicza*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 2013, z. 30, s. 11–79.
- Szymańska K., *Zainteresowania czytelnicze mieszkańców Leszna w XVIII wieku w świetle zawartości inwentarzy pośmiertnych*, w: *Czytanie, czytelnictwo, czytelnik*, red. A. Żbikowska-Migoń, A. Łuszek, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2011, s. 259–271.
- Wagner A., *Introligatorstwo poznańskie XVI wieku jako historyczno-artystyczna terra incognita*, w: *Sztuka w Wielkopolsce*, red. A. Paradowska, B. Górecka, M. Błaszczński, M. Górecki, Poznań: Stowarzyszenie Historyków Sztuki 2013, s. 68–86.
- Wasilkowska A., *Złotnictwo Leszna w 2. połowie XVII i XVIII wieku*, „Studia Muzealne” 1975, t. 11, s. 65–84.

Weller E., *Annalen der Poetischen Nationalliteratur der Deutschen im XVI. und XVIII.*

Jahrhundert, t. 2, Freiburg im Breisgau 1864.

Witkowski G., *Geschichte des literarischen Lebens in Leipzig*, Leipzig–Berlin 1909.

Wuttke H., *Städtebuch des Landes Posen*, Leipzig 1864.

Ziemia Leszczyńska, red. J. Deresiewicz, Poznań: Wydawnictwo PWN 1966.

Kamila Szymańska

Cundisiusowie: pracownicy książki we Wschowie i Lesznie w XVII i XVIII wieku

Streszczenie. Celem artykułu jest próba przedstawienia dziejów rodziny pracowników książki – Cundisiusów, parających się działalnością wydawniczą, księgarską i introligatorstwem we Wschowie i Lesznie na przełomie XVII i XVIII wieku. W wyniku **analizy** niekompletnych materiałów zebranych na podstawie przeprowadzonych kwerend archiwalnych, bibliograficznych oraz w literaturze przedmiotu udało się ustalić losy kilku przedstawicieli rodziny. Najpełniej zaprezentowana została postać Johanna Kuntzego (1626–1700), posługującego się zlatynizowaną formą nazwiska, który – urodzony w Merseburgu, czynny zawodowo w Görlitz – przed 1669 rokiem osiadł we Wschowie. Tu ogłosił relację z wizyty Augusta II w tym mieście. Zapewne jego wnukiem był introligator w Lesznie Johann Gottfried (zm. 1769), znany z wydania trzech edycji śpiewnika dla użytku parafii luteirańskiej w Lesznie. Pozostali przedstawiciele rodziny zajmowali się jedynie oprawą książek.

Wnioski: W świetle dostępnych danych wiadomo, że Cundisiusowie zdominowali rynek książki we Wschowie i Lesznie w XVIII wieku w zakresie oprawy książek. U schyłku stulecia pozycja rodziny uległa obniżeniu ze względu na zmiany w produkcji i handlu książką.

Słowa kluczowe: Wschowa, Leszno, introligatorstwo, księgarstwo, Cundisiusowie.

Tekst wpłynął do Redakcji 31 stycznia 2024 roku.

Kamila Szymańska – dr nauk filologicznych, bibliotekoznawca; dyrektor Muzeum Okręgowego w Lesznie. Zainteresowania badawcze koncentruje wokół problematyki kultury książki na pograniczu wielkopolsko-śląskim oraz protestanckiego dziedzictwa kulturowego na tym obszarze. Autorka publikacji poświęconych wymienionej tematyce, takich jak m.in. *Katalog starych druków Muzeum Okręgowego w Lesznie* (2001), *Drukarnie Presserów w Lesznie w XVIII wieku* (2008), *Martin Adelt (1685–1772). Z dziejów parafii luteirańskiej w Śmigłku* (2017), *Stolice wielkopolskiego protestantyzmu. Leszno i Śmigiel – współistnienie wyznań* (2018) oraz redaktorka wydawnictw zbiorowych. Współorganizatorka interdyscyplinarnych konferencji naukowych poświęconych dziedzictwu kulturowemu pogranicza oraz wystaw. Członkini m.in. Polskiego Towarzystwa Badań nad Wiekiem Osiemnastym, Polsko-Czeskiego Towarzystwa Naukowego, Polskiego Towarzystwa Historycznego; członkini zespołu redakcyjnego „Rocznika Leszczyńskiego”.